

8. *Савченко, І.* Українські нотні видання 1917–1923 років у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: Науковий каталог / НАН України. Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського; наук. ред. Л. В. Івченко. – К., 2007. – 384 с.

9. *Черепанин, М.* Музична культура Галичини (друга половина XIX – перша половина XX ст.): Монографія. – К.: Вежа, 1997. – 328 с.

УДК 027.54(477):025.171+271.4(477)(09)

Валентина Лось,
наук. співробітник НБУВ

ДО ПРОБЛЕМИ АКТУАЛЬНОГО СТАНУ ЗБЕРЕЖЕНОСТІ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ З ІСТОРІЇ ГРЕКО-УНІАТСЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)

У статті аналізується сучасний стан збереженості архівних документів з історії Греко-Уніатської Церкви. Особлива увага приділяється церковним книгам, а також іншим малодослідженим документам церковного походження.

Джерелознавчий аналіз будь-якого масиву документальних джерел перш за все потребує встановлення стану його збереженості, адже це не тільки допомагає дослідникам в архівних пошуках, але й надає можливість найбільш повної верифікації джерел. На сьогодні існує лише декілька розвідок, які в тій чи іншій мірі присвячені цій проблематиці, що потребує детальнішого дослідження [2, 4, 7]. Не маючи на меті всебічного висвітлення стану збереженості документів, що відтворюють церковну історію (це є питанням окремого дослідження), ми сигналізуємо окремі аспекти проблематики, а саме фіксуємо увагу на церковних книгах та світських документах, що відтворюють історію Уніатської Церкви на теренах Правобережної України кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Адже висвітлюючи ту чи іншу лауну в досліджуваних документах, ми зможемо дослідити ту силу впливу негативних зовнішніх чинників, на які багата церковна історія. Крім того, це допоможе нам при створенні цілісної картини церковних джерел, їх класифікації та систематизації, а також постановки питання про їх часткову реконструкцію.

Ситуація зі збереженням джерельної спадщини Греко-Уніатської Церкви на теренах Правобережної України кінця XVIII – першої половини XIX ст. відтворює трагічну долю цієї Церкви. Велику кількість джерел було втрачено в тодішніх обставинах гострих конфесійних протистоянь та соціальних заворушень. Документи церковних архівів нерідко захоплювали землевласники, які намагалися знищити документи на право власності маєтками. Поширеним явищем було захоплення та знищення церковних документів і в самому середовищі Церкви, зокрема під час судових

конфліктів за спірне майно. Красномовним прикладом цього є скарги ігумені Дубенського василіанського монастиря на свого сусіда – ігумена Святоспаського чоловічого монастиря (привласнення останнім фундаційних документів жіночого монастиря) [9, арк. 41]. Загалом у ті часи до питання збереження всіх документів майнового та правового характеру, що були необхідними для процесів, ставилися серйозно, оскільки втрата таких документів загрожувала втратою самих маєтків на користь сусідів. Саме тому зі всіх збережених до нашого часу церковних документів найбільша частина представлена документами економічного характеру. Втім, це було справою нелегкою, оскільки зовнішня та внутрішня політична ситуація в державних утвореннях, у межах яких перебувала Церква, не сприяла їх збереженню. Збройні напади, часті пожежі, війни були невід’ємною частиною життя тогочасного суспільства і Церкви як його складової частини.

Характеризуючи архіви Уніатської церкви Польсько-Литовської доби, дослідник М. Довбищенко поділяє їх на три категорії: єпископські, монастирські та парафіяльні. Проте це не були архіви в сучасному розумінні цього слова, адже облік документів там не вівся. Навіть і ця далеко не повна з категорій архівів дійшла до нашого часу. Зокрема, фонди Володимирського та Луцького єпархіальних архівів, які стосуються нашого дослідження, на сьогодні вважаються втраченими [2, с. 11–15].

Особливо цікавим є архів уніатських митрополитів (про який ми вже принагідно зазначали), який був вивезений представниками російської влади з Радомишля – резиденції митрополитів. Більша частина цього архіву, описаного С. Рункевичем, зберігається в Російському державному історичному архіві в Санкт-Петербурзі (ф. 823 «Канцелярія митрополитів греко-уніатських церков Росії»). Значну кількість документів було опубліковано ще в середині XIX ст. в «Актах Западной России», «Актах Юго-Западной России». Проте іншу частину, радомишльську, яка найбільше стосується нашого дослідження, дослідники шукають і нині. На думку історика унії Л. Тимошенка, окремі блоки радомишльського архіву розкидані по різних архівосховищах України. Зберігаються вони і в Інституті рукопису НБУВ, зокрема у фонді I та II, в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві, в Державному архіві Житомирської області, Центральному державному історичному архіві України у м. Львові [7, с. 12–15]. Упорядник архіву С. Рункевич відмічав, що документи Греко-Уніатської Церкви повністю збереглися, проте це не відповідає істині. Частина документів була ліквідована ще при упорядкуванні архіву, а частина, попри фіксацію в 2-му описі, не видаються з причини їх знищення (метричні книги

частини повітів Волинської губернії за період 1697–1801 рр.) [7, с. 13].

Не менш трагічною є доля монастирських та парафіяльних архівів – вони зазнали ще більших втрат. Щодо парафіяльних архівів, які зберігали цікавий матеріал з регіональної історії, – серед усіх церковних архівів частка їх збереженості є найменшою. Найбільше постраждала богослужбова література, з якої в основному і склалися парафіяльні архіви, детальному розгляду якої ми приділимо увагу дещо пізніше. За словами М. Довбищенка, якщо захоплення монастирських та єпископських архівів можна прослідкувати по актовим книгам, то парафіяльні архіви у своїй більшості зникли безслідно. Лише окремі церковні документи було знайдено в 20–30-х роках XX ст. під час ініційованої митрополитом Андреем Шептицьким пошукової діяльності істориків-членів Архіву Унії (частина з яких зберігається у фонді в Інституті рукопису) [3].

Більше поталанило монастирським архівам, в яких зберігалися фундації, дарчі написи та документи, що стосувалися життя обителі. Проте розкиданість цих монастирських книг по архівах України, Росії та Польщі ускладнює їх пошук та дослідження. Зокрема нами було знайдено прибутково-видаткові книги та хроніки декількох василіанських монастирів серед документів Луцької уніатської генеральної духовної консисторії (Держархів Волинської області, ф. 382) в Інституті рукопису НБУВ, а також у Краківському державному архіві. Значна частина василіанських архівів зберігається в російських архівах та чекає на своїх дослідників [5, с. 188–190].

Проте найбільше постраждала Греко-Уніатська Церква та її документи через церковну політику Російської імперії, адже після ліквідації Церкви почалася цілеспрямована кампанія по вилученню її архівів, монастирських зібрань та колекцій. Все це робилося з метою викреслити з історичного розвитку країни навіть пам’ять про існування уніатського періоду. Слід наголосити, що в цьому напрямку було справді здійснено дуже багато.

Розуміючи, що духовна перемога є складнішою за будь-яку іншу, уряд зосередив найбільшу увагу на знищенні не тільки матеріальних пам’яток Уніатської Церкви, а й самої пам’яті про неї. Уособленням цього була уніатська богослужбова література, на яку зверталася особлива увага.

Наголосимо, що уряд неодноразово видавав спеціальні укази для їх вилучення. Урядові обмеження щодо уніатських книг, які розпочалися з початку XIX ст. (зокрема вже 9.02.1802 р. розпорядженням Св. Синоду заборонялося продавати уніатські книги там, де не було уніатських храмів) не завжди виконувалися. Саме ліквідація Греко-Уніатської Церкви спричинила масову конфіскацію її книг. Цінні матеріали щодо знищення уніатських книг знайдені нами серед документів колекції єпископа Павла

Доброхотова, що зберігається в Інституті історії РАН у Санкт-Петербурзі.

Так, згідно з документами, Литовський митрополит Й. Семашко у 1841 р. повідомляв про вилучення 505-ти уніатських книг, які були спалені в Жировицях у його присутності [1, арк. 6].

На 1852 р. у результаті матеріальної підтримки заходу було зібрано по Київській єпархії 540 книг, з яких 261 були цілим і 281 – розбиті чи порвані. Серед цілих книг було 7 євангелій, 69 служебників, 47 міней, 25 тріодей цвітних і 15 пісних, 19 октоїхів, 19 требників, 11 повчань, 7 псалтирів, 7 часословів, 10 ірмологіонів, 3 акафістники, 3 загальні мінеї, 3 друковані літургії Іоана Златоуста. Всі вони, а також розбиті книги, були відправлені в Санкт-Петербург [8, арк. 155].

Складніша ситуація спостерігалася у Волинській та Подільській єпархіях. Волинський архієпископ Арсеній повідомляв, що в багатьох церквах його відомства є лише по одній православній книзі, і тому конфіскація уніатських книг може привести до зупинки богослужіння в багатьох церквах [1, с. 28]. Загальна кількість конфіскованих книг по Волинській єпархії складала 11 тисяч 211 одиниць. Лише тріодей пісних і цвітних нараховувалося 620 і 649, міней місячних – 653, загальних – 420, октоїхів – 576, псалтирів – 602, часословів – 548, апостолів – 531 тощо. Тільки в Острозькому повіті на 77 церков припадало 504 уніатські богослужбові книги. З метою збереження такої значної кількості книг архієпископ Арсеній просив надати гроші для винаймання будинку. За підрахунками архієпископа, щоб замінити конфісковані уніатські книги, необхідно було 880 богослужбних книг коштом у 2093 руб.

На території Подільської єпархії було зібрано 5808 прим. уніатських книг, зокрема самих лише євангелій – 701, апостолів – 426, часословів – 400, псалтирів – 410 тощо. [1, арк. 110]. Якщо врахувати, що на Поділлі на 1839 р. було лише 3 возз'єднані уніатські церкви, стає зрозумілим, що всі ці книги знаходилися у православних церквах. Про лояльне ставлення до них православного духовенства свідчить і вимога Подільського єпископа здійснювати конфіскацію книг лише в разі прибуття православних замінників. Загалом необхідно було надіслати для Подільської єпархії книг московського видання 2982 прим. на суму 7790 руб. [1, арк. 110–111] (див. табл.).

Усі конфісковані уніатські книги були відправлені в розпорядження Св. Синоду. У деяких випадках книги продовжували спалювати і на місцях, зокрема, у 1853 р. згідно з наказом митрополита Йосипа Семашка в Литовській єпархії було спалено 106 книг [1, арк. 218].

Книги не тільки спалювали, але й топили. У колекційному зібранні отця Б. Уссаса, що зберігається у відділі рукописів Люблінського Католицького

Таблиця

**Кількість православних богослужбових книг,
необхідних новоприсланим церквам у 50-ті роки XIX ст.**

Список книг	Кількість книг	
	Волинська губернія	Подільська губернія
Євангеліє	165	89
Апостол	531	254
Часослов	548	275
Псалтир	602	231
Тріодь Пісна	620	429
Тріодь Цвітна	649	422
Мінея місячна	653	–
Мінея загальна	420	166
Октоїх	576	430
Ірмологій	459	–
Обихід	330	200
Требник	254	142
Устав	211	–
Служебник	86	24
Аклоїстник	394	–
Молебник	77	–
Синодальні повчання	148	–
Величання	2	–
Псалтир слідування	19	–
Панихидний реєстр	10	–
Проскомідійний лист	6	–
Мінея святкова	285	320
Книги для освячення церкви	1	–
Чинопослідування		
прийняття в православ'я		
з інших віросповідань	1	–
Всього	8 155	2 982

Примітка. Таблиця складена за даними: Інститут історії РАН (СПб.), ф. 52, Колекція П. Доброхотова, картон 6, № 5, оп. 2, арк. 33–35, 110–111.

університету, є уривок з листа Філарета, архієпископа Чернігівського від 1885 р., де архієпископ пише про акти вандалізму, здійснені над старовинними уніатськими книгами за наказом колишнього уніатського та православного вищого духовенства. Зокрема, в Белгороді, у річці Донець було потоплено значну частину таких книг за наказом Володимира, єпископа Курського [10, арк. 22].

Така ситуація з уніатськими архівами турбувала й російських учених XIX ст., зокрема історик Церкви Орест Левицький, який здійснив чимало поїздок по Волині з метою виявлення пам'яток старовини, констатував факт їх масового знищення [6, с. 14–18].

Цікаво, що 1867 р. у друкарських сховищах Почаївської Лаври зберігалось 1362 пуди уніатських видань, запованих у 227 тюків. Лише для того, щоб доправити ці книги до Радивилова (звідки був шлях на Петербург), необхідно було 38 возів [8, с. 156]. Це є ще одним показником втрат, які понесла Уніатська церква внаслідок церковної політики Російського уряду.

Нищення церковних архівів відбувалося і в пізніші часи, зокрема під час Другої світової війни. Так, багатий масив джерел по уніатських монастирях на теренах Російської імперії, який зберігався у Варшавському архіві давніх актів, майже весь загинув під час Варшавського повстання 1944 р. До того ж, за словами о. Уссаса, він був ще й мало опрацьований [10, 90]. Така ж доля спіткала й частину документів архіву уніатських митрополитів, які зберігалися в архіві м. Санкт-Петербурга [7, с. 14].

Слід наголосити, що, крім значних втрат, які понесла джерельна база Греко-Уніатської Церкви, недостатність її дослідження пояснюється ще й розпорошеністю документів по архівосховищах обласних центрів колишніх Волинської, Подільської та Київської губерній. До того ж значний комплекс джерел міститься поза межами України, в російських та польських архівах (архіви Санкт-Петербурга, Варшави, Кракова, Любліна). Тому нинішні фонди церковних установ мають непоправні лакуни, що ускладнює можливість їх систематизації.

Цілком зрозуміло, виходячи із зазначеної ситуації, що на сьогодні досить актуальним є питання реконструкції цього джерельного масиву. Якщо для реконструкції церковних архівів литовсько-польської доби, як відмічає дослідник М. Довбищенко, необхідним є детальне вивчення актового матеріалу, оскільки економічна та правова сторона діяльності Церкви відображена саме в актових джерелах (актові книги повітових судів), то для реконструкції документів з історії Церкви Російського періоду необхідно залучати цілий комплекс джерел. Адаже для встановлення об'єктивності та репрезентативності досліджуваних джерел необхідна їх взаємоперевірка. Тому, крім матеріалів Греко-Уніатської, Православної та Римо-Католицької церков, особливий інтерес викликають документи, що походять зі світських органів влади. Враховуючи, що стан їх збереженості в Російській імперії перебував на найвищому рівні, саме цей блок джерел є найбільш інформативним для реконструкції церковних архівів. Хоча завжди варто

пам'ятати про специфіку цих джерел, зумовлену їх тенденційністю та однобічним висвітленням.

Список використаної літератури

1. Архів Інституту історії РАН (СПб.) – Колекція 52. П. Доброхотова, оп. 2, картон 6, № 5, арк.6.
2. Довбищенко, М. В. Українські церковні архіви Литовсько-Польської доби: історична доля та перспективи реконструкції // Архіви України. – 2001. – № 6. – С. 11–23.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ). – Ф. 18. Колекція та архів митрополита А. Шептицького.
4. Кагамлик, С. Монастирські фонди та науково-довідковий апарат до них // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи – Ч. 2. – К., 1997. – С. 172–176.
5. Колекція та архів єпископа Павла Доброхотова: Науково-довідкове видання з історії України / АН України. Ін-т української археографії; упорядник В. І. Ульяновський. – К., 1992. – 219 с.
6. Левицький, О. Луцкая старина. – К., 1891. – С. 14–18.
7. Тимошенко, Л. В. Архіви Уніатської Церкви – джерельна база дослідження краєзнавства Правобережжя XVII–XVIII ст. // Студії з архівної справи та документознавства. – 2003. – Т. 10. – С. 12–16.
8. Перерва, В. Протидія Київських митрополитів використанню греко-католицьких богослужбових книг у Київській єпархії XIX ст. // Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. – К. – 2000. – С. 150–159.
9. Archiwum państwowe w Krakowie. – Archiwum Sanguszków, sygn. 1090.
10. Otdział rękopisów Biblioteki Uniwersyteckiej KUL. – Zbiór rękopisów ks. V. Ussasa. – rkp. 960.